

Necati DEMİR, **Trabzon ve Yöresi Ağızları**, C. I, II, III, Gazi Kitabevi yayınları, Ankara 2006, (I. C: xviii+ 560; II. C: xxxvi+440; III C: xx+265).

I. Cilt: (TARİH-ETNİK YAPI-DİL İNCELEMESİ)

Trabzon İli ve Yöresi Ağızları adlı çalışmamız, uzun vadede hazırlamayı düşündüğümüz *Karadeniz Bölgesi Kültürünü Araştırma Plânı*'mızın üçüncü halkasını oluşturmaktadır. *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, *Tokat İli ve Yöresi Ağızları* adlı çalışmamız yayımlanmıştır. Giresun yöresinde ön araştırmalarımız bitmiş, elde edilen sonuçlar makalelerle bilim dünyasının hizmetine sunulmuştur. Diğer yandan Samsun, Sinop ile Amasya illerinde saha araştırmaları ve derleme çalışmalarımız devam etmektedir.

Artvin ve Yöresi Ağızları, *Gümüşhane ve Yöresi Halk Ağızları* Turgut Acar; *Rize İli Ağızları* da Turgut Günay tarafından hazırlandığı dikkate alındığında Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi ağızları ile ilgili incelemeler belli bir noktaya gelmiş olacaktır.

Trabzon İli ve Yöresi Ağızları adlı çalışmamız, uzun yıllar hazırlık yapıldıktan sonra başlanmıştır. Bu yörede tarih boyunca pek çok nüfus hareketi olduğu ve çok sayıda Türk boyu bu yörede bir arada bulunduğu için Türk Dünyasının bir aynası gibidir. Bu zenginlikleri ortaya koyabilmek için çalışmamız, şimdilik, üç ciltten oluşmaktadır.

Birinci ciltte tarih, etnik yapı, dil incelemesi ele alınmıştır. İkinci ciltte Trabzon ilinden derlediğimiz metinler yer almaktadır. Üçüncü cilt sözlük olup yörenin çok zengin olan kelime kadrosunu içermektedir.

Birinci cildin birinci bölümü; yörenin *Trabzon İli Tarihi*, *Trabzon İlinin Etnik Yapısı*, *Trabzon İlinin Coğrafyası* ve *Trabzon Yöresi Ağızlarının Genel Durumu*'nu içermektedir.

Trabzon İli Tarihi, eldeki tarihî kaynaklar, arşiv belgeleri, saha araştırması sırasındaki tespitlerimiz esas alınarak hazırlanmıştır.

Trabzon ilinin etnik yapısı ilgi çekici bir durum sergilemektedir. Hazar Denizi'nin kuzeyinden gelerek yaklaşık dört bin yıldır bu bölgeye yerleşen Türk boylarının ağız özellikleri hâlâ canlılığını korumaktadır. İlin batı kısmında yaşayan Çepniler, fırsat buldukça doğu tarafına geçip yerleştikleri yine ağız özelliklerinden anlaşılmaktadır. Akkoyunlu Türkmenlerinin ise Trabzon ili içerisinde dağınık olarak yerleştikleri anlaşılmaktadır.

Trabzon İlinin Coğrafyası yayımlanmış kaynaklar ve yine saha araştırmalarımızdaki tespitlerimize dayanmaktadır.

Trabzon Yöresi Ağızlarının Genel Durumu'nu ise daha önce yapılan ağız araştırmaları ve bizim tespitlerimizle elde edilen sonuçlarla ulaşılan noktadır. Bu başlık altında Trabzon yöresi ağızlarının yöreleri ve yörelerin özellikleri, kılı kırk yararak, hazırlanmıştır.

Birinci bölüm *Trabzon İli ve Yöresi Ağızları*'nın Ses Bilgisi'ni içermektedir. Ses bilgisi bölümünün temeli bizzat kendimizin derleyerek yazıya aktardığı metinlere dayanmaktadır. Çok az bir kısmı ise derleme, inceleme ve soruşturmalarımızın ürünüdür.

İkinci bölüm Trabzon İli ve Yöresi Ağızları'nın Fekil Bilgisi'ni içermektedir. Fekil bilgisi bölümü, ses bilgisi bölümünde olduğu gibi, bizzat derlediğimiz ve yazıya geçirdiğimiz metinler üzerine kurulmuştur. Çok az bir kısmı da inceleme ve soruşturmalarımızdan alınmıştır. Trabzon ili sınırları içerisinde yapılan derleme metinlerinin incelenmesi sonucunda iki ağız yöresi ve pek çok alt ağız grubu olduğu ortaya çıkmıştır.

Ses, şekil ve cümle özelliklerinin sergilediği durumdan hareketle Trabzon ili sınırları içerisinde iki ağız yöresi ve II. ağız yöresinde ise pek çok alt ağız grubu olduğu anlaşılmıştır.

Ağız yöreleri ve alt ağız grupları, doğal olarak, dil özellikleri esas alınarak belirlenmiştir. Ağız yörelerini ve alt gruplarını belirleyen özellikler, eserin sonunda haritalarla gösterilmiştir.

Ağız yöreleri ve alt ağız gruplarını belirtmek için çalışmanın sonuna ağız özelliklerini yansıtan haritalar eklenmiştir. Bu haritalara Trabzon ili ve yöresi ağızlarında öne çıkan ağız özellikleri tek tek işlenmiştir.

II Cilt: (METİNLER)

Trabzon ve yöresi ağızları metinlerinin derlenmesine uzun bir dönem hazırlık yapıldıktan sonra başlanmıştır.

İlk olarak Ahmet Caferoğlu'nun *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Derlemeler* adlı eser baştan sona incelenmiştir. Sonraki aşamada 1996'da ön inceleme ve araştırmalar için derlemeler yapılmış, bu derlemeler vasıtasıyla bölge insanı gibi konuşma öğrenilmiştir. Bu yolla kaynak şahısların yanına Trabzon ağızıyla konuşan biri olarak gidilmiştir. Derlenen ilk metinler bu tür hazırlıklarda kullanılmamıştır.

Sonraki aşamada Trabzon ve yöresi ile ilgili tarihî kaynaklar incelenmiş, bölgenin tarihi konusunda derinleşmeye çalışılmıştır. Ayrıca coğrafya ve nüfus durumu hakkında bilgi toplanmış, elde edilen bilgilere göre bir derleme planı yapılmıştır.

Derlemeler; doğal ortamda, tarafımızdan teyp bandına kaydetmek suretiyle, çoğunlukla kaynak şahsın haberi olmadan yapılmıştır. Ağız özelliklerini daha iyi korudukları için kaynak şahıs olarak daha çok okur yazar olmayan ve bölgeden pek dışarı çıkmamış bayanlardan derleme yapılmıştır. Bayanlara ulaşılamayan yerleşim yerlerinde mümkün olduğunca okur yazar olmayan ve bölgeden pek dışarı çıkmamış baylarla, imkânlar el verdiğince uzun süre konuşulmaya çalışılmıştır. Çünkü aynı kaynak kişiyle ne kadar uzun konuşulursa, o kadar verimli derleme yapıldığını önceki tecrübelerimizde bizzat görmüş idik.

Bütün bunlardan sonra 1999'da metin derlemelerine başlanmıştır. Derlemeler üç yılda bitirilmiştir.

Derlenen metinlerin konuları çok çeşitlidir. Bunların en ilgi çekenini Of ilçesine bağlı Bölümlü beldesinde derlediğimiz *Türeyiş Destanı* ve *Ergenekon Destanı*'nin izleridir diyebiliriz.

Bölgeyi Orta Asya'ya, Büyük *Hun Devleti* zamanına ve Uygurların ataları *Kao-çı Kağan*'in çağına bağlayan diğer bir konu da *Kurt Dede*'dir. Bölgeye ilk gelen ve nesillerin kaynağı en eski dedeye verilen bu sıfat, ilgi çekici olduğu için üzerinde özellikle durulmuştur.

Halk edebiyatı örneklerinden masallar, yörede gerçek hayat hikâyelerine dönüşmüştür. Bununla birlikte *Ayı ile Geyik Masalı*, *Kocakarı ile Kedi Masalı*, *Kurt ile Tilki Masalı*, ... gibi pek çok masal kayda alınabilmiştir.

Atma Türküler ile *Maniler* ise Trabzon yöresinin adeta sembolü gibidir.

Efsaneler Trabzon yöresinde canlı bir durum arz etmektedir. Hemen her coğrafi olay efsane ile canlı tutulmuş, her taşa bir ruh verilmiştir: *Trabzon'un İsmi Efsanesi*, *Kırkızlar Efsanesi*, *Beşiktaş Efsanesi*, *Gelinkayası Efsanesi*, *Dontaşı Efsanesi*, ... bunlardan bazılarıdır. *Elik Keçisi Efsanesi* ise *Türeyiş Destanı*'nin bir başka biçimidir denilebilir.

Halk takvimi, sayılı günler, mevsimlik toplu törenler Trabzon ve yöresini Kuzey ve Doğu Türklüğü'ne bağlamaktadır. Kaynağı Altaylara dayanan *Mart Dokuzu (Nevruz)* yörede genellikle kurt bağlantılı olarak bilinmektedir. *Kalandar (Yılbaşı)* kutlamaları Güney Azerbaycan'ın meşhur şairi M. Hüseyin fiehriyar'ın *Heyder Baba'ya Selam* manzumesinde anlattığı gibi evlere çanta / şal atılarak, Orta Asya kökenli seyirlik oyunlarla şenlendirilmektedir. Bir Çepni Bayramı olan *Mayıs Yedisi* ise hâlâ çok canlı biçimde her yıl

büyük şenliklerle kutlanmaktadır. *Hıdırellez* de halk takviminin önemli günlerindedir. *Çürüklük Ayı* temmuz ayının karşılığı olup bölgeye has bir isimlendirmedir ve ilgi çekicidir. Yine bölge iklimine bağlı olarak Maçka ve çevresinde derlenen *Kuskuzura (Güneş Duası)* bizi Toros Türkmenlerinin; Bodi bodi diye başlayan *Yağmur Duasına* götürmektedir. Trabzon'da *Yağmur Duası*'na ise az ihtiyaç duyulmaktadır.

Rus İşgali, Ermeni ve Rum Mezalimi ile bunlara bağlı olarak ortaya çıkan *Muhacirlik*, bölgenin yakın tarihini ilgilendiren önemli konulardır.

Bölgenin hayat biçimini yansıtan *Günlük İşler, İmece, Çifçilik, İlkbaharda Yapılan İşler, Köy İşleri ve Geçim, Yaylacılık, Hayvancılık, Kış Hazırlıkları, Fındık ve Çay Toplama, Tütün, Kendir, Buğday ve Mısır Ekip Biçme* ... ile ilgili pek çok metin derlenmiştir.

Halk mimarîsinin önde gelen yapılarından olan ve kaynağı Tuva Cumhuriyeti'nin Arzhan Bölgesi'ne ve Güney Sibirya'ya dayanan *Serender* ve *Ahşah Cami* mimarlık biçimi ile ilgili pek çok kaynak şahıstan bilgi alınmıştır. *Ahşap Evler, Samanlık, Su Değirmenleri, Köy Fırınları* ile halk mimarlığı konuları üzerinde durulmuştur.

Horan, Kemeçe, Kaval, Tulum konularını içeren metinler ise Türk halk kültürü ve müziği konusundaki bilgileri kapsamaktadır.

Oğuz Türklerinden önce gelen *Hazar Türkleri, Karluklar, Kuman/Kıpçak, Bulgar, Macar, Uz, Peçenek* ve diğer Türk boylarının mirası ile ilgili konular ise yer isimlerinde açığa çıkmaktadır. *Çepniler* başlıklı metinler, Karadeniz Bölgesi'ne yoğun olarak yerleşen bu Türk boyunu değerlendirmektedir.

Yörenin gelenek görenekleriyle ilgili diğer metinlerin başlığı şunlardır: *Kız İsteme, Düğün Törenleri, Doğum Âdetleri, Çocuk Oyunları, Nazar Âdetleri, Cenaze Kaldırma, ...*

Halk Mutfağı ve Yemek Tarifleri konusundaki başlıklar, yörenin beslenme kültürünü ortaya koymaktadır.

Köyün Durumu konusundaki metinler, yörenin genel olarak tanıtılmasında önemlidir düşüncesindeyiz.

Tarihe karışmış veya devam eden zanaatlar olan *Dokumacılık, Alaçorap (Nakışlı Çorap), Peştemal Dokuma, El Sanatları, Hızarcılık, Demircilik, Balıkçılık, Çobanlık, Bakırcılık, Kalaycılık, Taşçılık, ...* gibi konular ise derlenen pek çok metnin konusudur.

Bu metinlerde geçen kelime, deyim, terim ve ifade biçimleri ise Türkçenin zenginliğini açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Ayrıca *Eski Türkçe, Kuzey Türkçesi* ve *Doğu Türkçesi* ile olan bağlantıyı gözler önüne sermektedir.

Hemen her konu farklı kaynak şahıslardan defalarca derlenmiş, böylece üzerinde durduğumuz her madde ayrıntılı ve bütün olarak ortaya çıkmıştır.

Derlenen metinler yazıya aktarılırken Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan "Ağız Araştırmaları Çevriyazı İşaretleri" kullanılmıştır.

Metinler; derleme bölgeleri, kaynak şahıslar ve konularına göre "İçindekiler" bölümünde madde madde verilmiştir. Bütün bunlardan sonra ortaya hem ağız araştırmaları metinleri hem de bir *Trabzon Ansiklopedisi* çıkmıştır diyebiliriz. Metinlerin, bu durumuyla, Trabzon ili konusunda araştırma yapacak bilim adamlarına iyi bir kaynak olabileceği umudunu taşımaktayız.

Metinlerin sıralanması coğrafya dikkate alınarak batıdan doğuya doğru yapılmıştır. Her ilçe bir "Derleme Bölgesi (*Derleme Bölgesi: 1, Trabzon İli Beşikdüzü İlçesi*)" olarak ayrı bölüm hâlinde verilmiştir. Her metine bir numara verilmiş, verilen numaralar bölgenin en batısına

kadar birbirini takip etmiştir. Böylece hem ağız özelliklerinin izlenmesi kolaylaşmış hem de bir bütünlük ortaya çıkmıştır.

Metinler yazıya geçirilirken ilk bakışta görülebilmesi için yörenin öne çıkan ayırıcı dil özelliklerini yansıtan kelime ve kelime grupları ile mahallî kelimeler koyu harflerle yazılmıştır.

III. Cilt: (SÖZLÜK)

Ağız sözlüğü hazırlamanın pek çok zorlukları vardır. Trabzon ağız sözlüğü ise başlı başına zorluklar yığıdır.

Trabzon; Arkaik Türkçe, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Kuzey Türkçesi, Eski Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Türkçenin kucaklaştığı, bu özelliği bakımdan örneğine pek rastlanmayacak bir yöredir.

Kelime tespiti başlı başına bir iştir. Bir yerleşim biriminin sözcük dağarcığını derleyip kayda geçirmek, bazen haftalarca aynı yörede kalmayı gerektirmiştir.

Bir başka olumsuzluk kelimedeki, özellikle başındaki ses değişimleridir. Batı grubu ağızları ile kuzeydoğu grubu ağızlarının sınır Trabzon'a bağlı Vakfıkebir ilçesi yakınlarından denize dökülen Ağasar ırmağıdır. Bu iki yöre arasında kelime başı ünsüzleri bakımından (*b- /p-*, *c- / ç-*, *d- / t-*, *g- / k-*) büyük farklılıklar bulunmaktadır. Kelime başı ünsüzü sözlükteki madde başlarını önemli derecede etkilediği için, itiraf etmeliyim ki, bizi pek çok bakımdan çaresiz duruma düşürmüştür. Bu yüzden zaman zaman belirlediğimiz kuralların dışına çıkmak zorunda da kaldık.

Bütün bunlara bazen bitişik iki köy arasında bile pek çok farklılıklar bulunduğunu eklemek gerekmektedir.

Trabzon ve yöresi ağzının mümkün olduğu kadar tam bir sözlüğünü hazırlayabilmek için pek çok yöntem uygulanmıştır. Bunlardan ilki ve en önemlisi elbette ki bizim saha araştırmalarımız, derlemelerimiz, soruşturmalarımız ve incelemelerimizdir.

Derlediğimiz ve yazıya aktardığımız metinler içerisinde geçen kelimeler, metin ve satır numarası gösterilerek sözlüğe alınmıştır. Trabzon İli ve Yöresi Ağızları Sözlüğü'nün temeli de bu metinlere dayanmaktadır.

Derleyip yazıya geçirdiğimiz, ancak ikinci ciltte yer veremediğimiz metinlerde geçen kelimeler de sözlüğe dâhil edilmiştir.

Yöre ağızlarında kullanılan kelime, terim, deyim vb. tespit edebilmek için pek çok konuda "Söz Derleme Fişleri" hazırlanmıştır. Bunlar: "Arazi fiekilleri Söz Derleme Fişi", "At ve Atçılıkla İlgili Sözleri Derleme Fişi", "Balıklar ve Balıkçılıkla İlgili Sözleri Derleme Fişi", "Bitki, Sebze ve Meyve İsimleri Söz Derleme Fişi", "Değirmen ve Değirmencilikle İlgili Sözcükleri Derleme Fişi", "Deniz ve Denizcilikle İlgili Sözleri Derleme Fişi", "Doğum ve Ölümle İlgili Sözleri Derleme Fişi", "Dokuma ve Dokumacılıkla İlgili Sözleri Derleme Fişi", "Halk Mimarisiyle İlgili Sözleri Derleme Fişi", "Halk Mutfağıyla İlgili Sözleri Derleme Fişi", "Hastalık ve Halk Hekimliğiyle İlgili Sözleri Derleme Fişi", "Hava Durumlarıyla İlgili Sözleri Derleme Fişi", "Hayvan ve Hayvancılıkla İlgili Sözleri Derleme Fişi", "Kız İsteme ve Düğünle İlgili Sözleri Derleme Fişi", "Sayılı Günler ve Halk Takvimiyle İlgili Sözleri Derleme Fişi", "Silah ve Silah Yapımıyla İlgili Sözleri Derleme Fişi", "Tarım ve Tarım Araç Garaçleriyle İlgili Sözleri Derleme Fişi".

Bu fişler, saha araştırmaları sırasında yüz yüze yapılan görüşmeler sırasında tarafımızdan doldurulmuştur. *Söz Derleme Fişleri*'yle *Derleme Sözlüğü*'ne girmemiş yüzlerce sözcük tespit edilmiş ve sözlükte yer verilmiştir.

Kökeni hangi dilden olursa olsun derlediğimiz bütün kelimelere sözlüğümüzde yer verilmiştir. Bir başka söyleyişle hazırlamış olduğumuz bu sözlük Trabzon ağzının net bir aynasıdır.

Bizim derlediğimiz kelimelerin sözlüğü yapıldıktan sonra *Derleme Sözlüğü* taranmış, bizim tespit edemediğimiz az sayıdaki kelime, kaynak gösterilerek (DS) bu sözlükten alınmıştır. *Derleme Sözlüğü*'nden aldığımız kelimelerde orijinali bizim tarafımızdan tespit edilmediği için çeviriyazı işaretleri kullanılmamıştır. Şüphelendiğimiz kelimelerin doğruluğunu kontrol etmek için sahada soruşturma yapılmıştır. Bilinmeyen kelimeler sözlüğümüze alınmamıştır.

Sözcüklerin yaygın olarak söylenişi madde başı verilmiştir. Kelime başında tonlulaşma ve tonsuzlaşma durumu karşımıza çıktığında, başka çaresini bulamadığımız için, yazı dilindeki kullanılan biçimi esas alınmak zorunda kalınmıştır. Kelimenin diğer söylenişleri de madde başı olarak verilmiş, anlamı yazılan madde başına gönderme yapılmıştır.

Pek çok kelimenin birden çok söylenişi tespit edilmiştir. Bu tür durumlarda kelimenin bütün biçimleri alfabe sırasına göre verilmiş, en yaygın kullanılabilecek (bk.) işaretiyle gönderme yapılmıştır.

Yabancı dillerden alınmış kelimeler, tespit edildiği ölçüde, alındıkları dillerdeki biçimi (Ar.) içinde verilmiştir.

Birden çok manası olan kelimelerin manaları numara verilerek (1. ...; 2.) sıralanmıştır.

Tarih ve dil incelemesi bölümlerinde de görüldüğü gibi Trabzon ve yöresi ağzlarının, Türkiye'nin herhangi bir bölgesine göre, Eski Türkçe ve Kuzey Türkçesiyle çok kuvvetli ve canlı bir bağlantısı bulunmaktadır. Bu bağlantıyı gösterebilmek için kelimelerin, varsa, Eski Türkçedeki biçimleri (OY, DLT, EUTS, ...) gösterilmeye çalışılmıştır.